

A SZEMÉLYISÉGZAVAROK ÉRTELMEZÉSÉNEK FONTOSABB ELVI PROBLÉMÁI

(Részlet a disszertáció második fejezetéből)

A környezet hatására kifejlődő pszichikum mindjobban összekapcsolja az embert környezetével, és normális esetben biztosítja a személyiség számára a magasabbrendű pszichológiai alkalmazkodást. A személyiség e dialektikus összefüggés hatására kialakult önmozgása alakítja, rögzíti az egyedi ember tulajdonságait, és az állandó pszichikus tevékenység folyamatában továbbfejlődve megőrzi és integrálja önmagát. A determinizmus Sz. L. Rubinstein által kifejtett¹ értelmezése szerint a külvilág ingerei hatnak az emberre, e hatások anatómiai-fiziológiai adottságainkon átszűrődnek, és megindítják a pszichikus folyamatokat, amelyek megteremtik a személyiség tulajdonságait.

A külvilág hatásait szervezetünk ingerületként fogja fel. Az inger — pszichikus tevékenység — válaszfolyamatainak lenyomataiként a személyiségben rögződnek bizonyos tulajdonságok, és egy sajátos szerkezeti összrendezettség (integráció) jön létre. Később a rögzült reflexes formációk mint képességek, jellem, irányultság determinálják a személyiséget, de a további új tevékenység ismét módosítja a régit, és magasabb szinten integrálja a személyiséget.

E gondolatok világossá teszik, hogy a személyiség az egyén egyedi élete folyamán környezete hatásai alapján megszüntetve megőrzi, és magasabb szinten továbbfejleszti önmagát. A személyiség fejlődéséhez megfelelő hatásrendszerek komplex, hosszantartó együttesére van szükség. *Ha a külvilág hatásai, hatásrendszerei rövidebb, hosszabb időre megszakadnak, elgyengülnek, túlerősödnek, valamiképpen torzulnak, akkor az egyedi ember belső adottságaitól függően a személyiség eddigi „rögzült”*

¹ Sz. L. Rubinstein: *Lét és tudat* 326. lap. Kossuth Kiadó, 1962.

szerkezete a hatástorzulásoknak megfelelően deformálódik, esetleg visszamarad a fejlődésben, vagy diszharmonikus állapotot, nem adekvát válaszreakciókat eredményez. *Amennyiben a családi vagy az iskolai környezet hatásai mint külső okok eltérnek az életkorok szerint igényelt szükséges feltételektől és a normális társadalmi hatásoktól, akkor a személyiség sajátos zavarai jönnek létre.*

Fejtegetéseink a továbbiakban is olyan épelméjű gyermekekre vonatkoznak, akik környezeti hatások miatt nehezen alkalmazkodnak, de nem betegek. Ezek labilis személyiség szerkezetű gyermekek, akiknek személyiségállapota normálisnak tekinthető, bár sok esetben a személyiségzavarok további elmélyülése elmebetegséghez vezethet. *Gegesi Kiss Pál* megfogalmazása szerint: „A személyiségzavar lényegében az aktuális labilis személyiségstruktúra miatti, a társadalom megfelelő kultúrnívóján aluli hibás irányú zűrzavaros magatartásmód.”² Az ilyen gyermekek a családi élet általános labilitása vagy hiánya miatt, az antiszociális befolyások számára kiszolgáltatottá válnak. Személyiség szerkezetük szélsőségesen ingadozó, egyoldalúan magasfokú ingerhatások vagy gátlások befolyása alá kerül. A személyiségzavarok jeleit mutató gyermekek még nem züllöttek el, és nem bűnözők, hanem nehezen nevelhetők, de potenciálisan hajlamosak züllésre. Valamennyinek jellemzője, hogy személyiség-sajátosságainak mértékrendszere, illetve értékelési színvonala ingadozó, magatartásuk nem minden esetben adekvát. Legtöbbször családi kapcsolataik hiányában „sodródnak”, és magatartásukhoz nem tudnak kialakítani kellő értelmi, érzelmi és erkölcsi „szintet”, amely biztosítaná a környezet és a személyiség egyensúlyállapotát.

Témánk szempontjából szükséges rámutatni a személyiség pszichikus zavarainak *egységben történő felfogására* és annak jelentőségére. A biológiai, a pszichés folyamatok és a személyiség tulajdonságok egységének és dialektikus kölcsönhatásának figyelmen kívül hagyása elzárna előlünk a személyiségzavarok világos értelmezésének lehetőségét. Ez kérdés megítélésakor elvi jelentőségű megállapításokat találunk *Sz. L. Rubinstein* műveiben. „A személyiséglélektanba — írja *Sz. L. Rubinstein* — rendszerint elsősorban az ember pszichikus tulajdonságainak (különösen a jellem és a képesség tulajdonságainak) összegezését sorolják; e tulajdonságok különösen összefüggnek, kölcsönösen meghatározzák egymást, és meghatározott alárendeltségi viszonyban vannak egymással.”³ A dialektikus materialista szemlélet alapján *Sz. L. Rubinstein* felhívja a figyelmet a *funkcionális lélektani koncepciók* hibaforrásaira: „Ámde helytelen az az elképzelés, hogy a személyiséglélektan, amelyet méghozzá a személyiség pszichikus tulajdonságainak összegezésére redukálnak, valamint a pszichikus folyamatok lélektana két különálló terület. A pszichikus folyamatok tanulmányozásától különálló személyiséglélektan elképzelése, valamint a pszichikus folyamatoknak a személyiségtől elkülönült, elvont funkcióként való felfogása egy és ugyanazon hibás koncepció két oldala.”⁴

² *Gegesi Kiss Pál*: Kriminális cselekmény elkövetéséig súlyosbodó gyermek- és ifjúsági személyiségzavarok. MTA V. Orvostud. Oszt. Közleményei. XIV. köt. 2. sz. 143. lap. 1963.

³ *Sz. L. Rubinstein*: Lét és tudat. 322. lap. *Kóssuth K.*, 1962.

⁴ *Sz. L. Rubinstein*: Lét és tudat. 322. lap. *Kóssuth K.*, 1962.

Az elmondottak alapján indokoltnak látszik az a következtetés, hogy az ártó hatások pszichikumunk bármely területét érik — közvetlenül vagy közvetve — az egész személyiség zavarához vezetnek. Akkor is így van ez, ha esetleg csak a pszichés folyamatokban vagy csak a tulajdonságok egy-egy területén észlelhetők a zavarok tünetei. Pl. az ingerszegény környezetben élő gyermekek csökkent analizátor-tevékenysége miatt az egész személyiség hospitalizált vagy retardált lehet. Valamelyik receptor megbetegedése vagy kiesése nemcsak hallási, látási stb. zavart okoz, hanem kihat a személyiség egyéb tulajdonságainak alakulására is. A cortex „leszűkített lokalizációs” zavarai — mint pl. az írás kialakításának nehézségei — áttételben kihatnak az egész személyiség fejlődésére. Úgy véljük tehát, hogy nincsenek elszigetelt zavarok a pszichikumban, mindegyik összefüggésben van valamennyi folyamattal és tulajdonsággal, vagyis az egész személyiséggel. Ez a megállapításunk nem zárja ki a zavarok, főként pedig a tünetek egyes területeken való koncentráltabb jelentkezését.

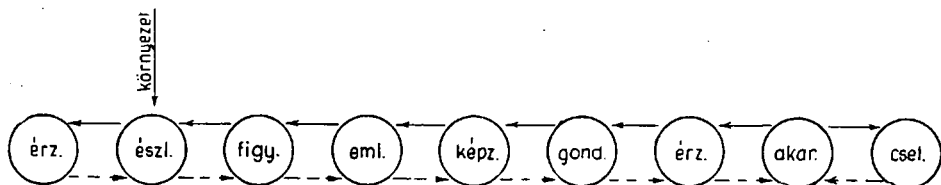
A továbbiakban vizsgáljuk meg a pszichikus zavarok elterjedését a folyamatokban, hogy még mélyebb összefüggések feltárásával bizonyítsuk előző állításunkat.

A külvilágból érkező és az aktuális személyiségre tartósan ható hátrányos vagy káros inger-komplexum (mint program) létrehozza a pszichikus folyamatok valamelyikének zavarát. A megzavart pszichikus folyamat — a pszichikus folyamatok dinamikus törvénye szerint — szétterjed a többi (folyamat) területére is. Az eredetileg egy folyamatra koncentrált zavar is szétterjed a többire. A dinamikus szétterjedés az adott koncentrált folyamattól egyirányban, kétirányban vagy bármilyen irányban létrejöhet.

Megkíséreljük sémarajzban is ábrázolni állításunkat.

Amennyiben pl. az ártó hatások érzékszerveinken keresztül személyiségünkön átszűrődve időlegesen az észlelésben koncentrálnak az alábbi, dinamikus szétáramló kapcsolódás jön létre: az észlelésben jelenlevő negatív észleletkomplexum egyszerűen átáramló kapcsolatot teremt a többi lelki folyamattal. (A lelki folyamatok sémászerű, egymás melletti elhelyezése természetesen csak a szemléletességért történik. A valóságban a folyamatok egy sajátos, dialektikus, egymásra épülő integrációban kapcsolódnak össze.)

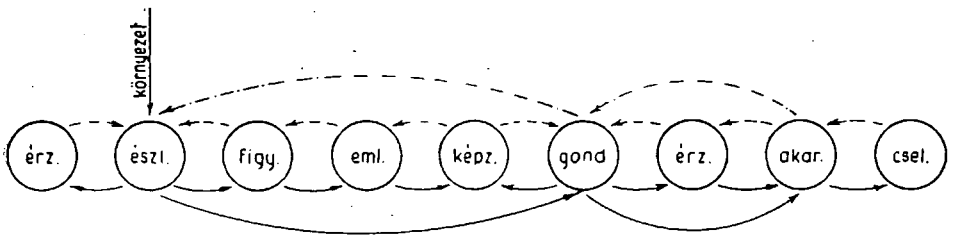
Lehet egyszerű, dinamikus, szétáramló soros kapcsolódás, de létrejöhet az észlelés-komplexum tartalmától függően, főleg egyes lelki folyamatokra szétáramló, kombinatív összefüggés is. Ennek sémáját az alábbiakban mutatjuk be: (1. számú ábra).



1. ábra

Megjegyezzük, hogy a dinamikus áramlások és kapcsolódások variációs lehetőségei több százra tehetőek, és sokkal komplexebb összetételűek. Természetesen a többi lelki folyamatból is történik dinamikus szétáramló összekapcsolódás. Végül is a folyamatok egymásba áramló összekapcsolódásának lehetőségei több ezerszeres variációban fordulnak elő.

A pszichikus folyamatok állandó kapcsolatban vannak a személyiség *öntudat állapotával*. A szétáramló összekapcsolódás során a folyamatok mozaikszerű információkat juttatnak a személyiség öntudatához. A személyiség integratív „énje” is folyamatosan eljuttatja kódolt információit a folyamatokhoz. Megjegyezzük, hogy a pszichés folyamatok sem esnek kívül a személyiség öntudatán, hanem információikkal benne integráltan valósulnak meg. Az információk adása és felvétele valamennyi pszichés folyamatnak és tulajdonságnak jellemzője. Éppen ebből adódik, hogy a megzavart folyamatok az egész személyiség zavarává lesznek. Az is lehetséges, hogy kapcsolódások során a folyamatokban a zavar kiküszöbölődik vagy megoldódik. Ezen esetben is megzavarta a személyiség tevékenységét. Az információ adása és felfogása sémarajzban így fejezhető ki: (2. számú ábra).



2. ábra

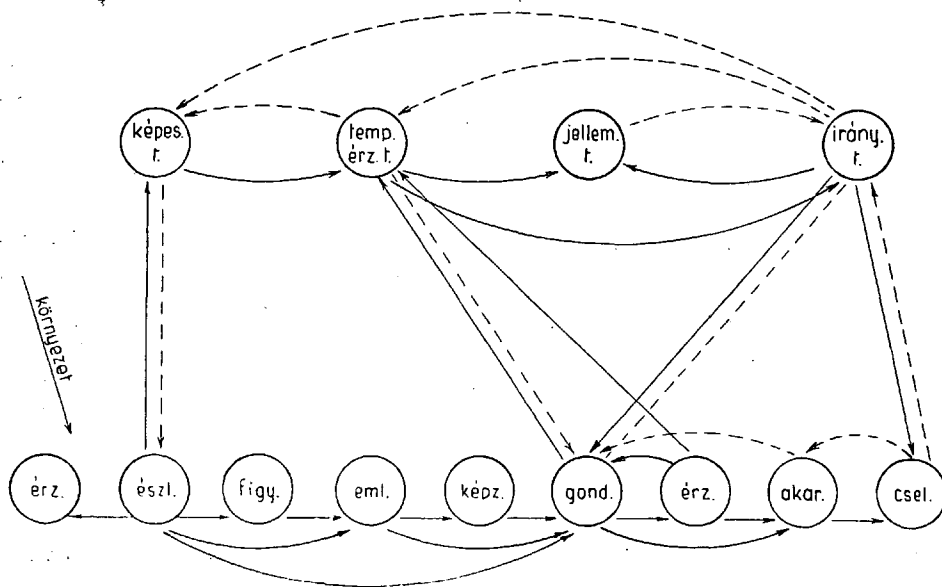
A pszichikus folyamatok dinamikus szétáramló kapcsolódásának az a rendeltetése, hogy a külső és a belső ingerek hatására a személyiség a legdifferenciáltabb módon válaszolhasson és alkalmazkodhasson. Minél több folyamat kapcsolódik be az ingerválasz folyamatba, annál sokoldalúbb és összetettebb válasz alakulhat ki. Éppen az előzőekből adódóan a személyiség sajátos zavara jön létre, ha a folyamatok között kapcsolási és információ adási, felfogási kiesések, elmaradások vagy torzulások állnak elő. Ezt a pszichés folyamatok *dinamikus kapcsolási* zavarának neveztük el.

A folyamatok vonatkozásában felvázolt áramlási és kapcsolódási törvény érvényes a személyiség tulajdonságaira is. Az egyik tulajdonságban fellépő zavar áttérjed, kapcsolódik a másik tulajdonság területére is. Pl. a képességeket ért károsodások szétterjednek, kapcsolódnak az érzelmekhez, a jellemhez és az irányultsághoz.

A személyiségtulajdonságokban ugyanilyen elvek alapján történik a dinamikus átáramló kapcsolódás, amely egyben információt adó és felvevő viszonyt is jelent.

Amennyiben az átáramló kapcsolódást és az információ adást vagy kapást bármi megzavarja, a személyiség tulajdonságainak kapcsolási zavarára jön létre.

Közvetlen és közvetett dinamikus szétáramló kapcsolási viszony van az egyes pszichés folyamatok és a személyiség tulajdonságai között. Vegyük az alábbi példát, amelyben a pszichés folyamatok észlelési területén a környezeti ártalmakból következően negatív viszonyú észlelet keletkezik.



3. ábra.

A dinamikus szétterjedés és kapcsolódás a személyiség integrációs „énjében” számos összetevőtől függően vagy elmélyíti a zavart, vagy kiküszöböli. Az alábbi kapcsolódásban az eszmény összeomlásának dinamikus átáramlását vázoljuk fel mint adott és lehetséges sémát: (3. számú ábra).

A pszichés folyamatok és tulajdonságok dinamikus átáramló kapcsolódásának számos lehetősége van. Mindezek alapját a reflexkapcsolatok és az azokban lezajló idegéletteni folyamatok teremtik meg.

A károsító hatások esetében a végeredmény mindig az adott aktuális személyiség „tartalékaitól” függ. E felfogás értelmében pszichés megrázkódtatásból pozitív értelemben is, de eszményvesztetten is kikerülhet a gyermek. Az eredmény a folyamatok, az állapotok és tulajdonságok sajátos dinamikus integrációjában dől el, amelyet a személyiség öntudata fogalmaz meg.

Megjegyezzük, hogy a folyamatok és tulajdonságok dinamikus áramlási kapcsolódásának megzavarásából is sajátos zavarok keletkeznek.

A pszichikum egyes folyamatainak szétterjedésével ellentétesen, — az ártó inger-komplexum a hozzá legszorosabban kapcsolódó folyamatban összpontosulhat.

A pszichikum megzavart folyamatának megzavart szétterjedési törekvése és az összpontosulás állandó jellegű átlagtól eltérő mozgásának eredménye: a labilis alkalmazkodás. Ha a mozgás hosszú időn keresztül folytatódik, megzavarhatja az aktuális személyiség állapotát, később tulajdonságait is. Ha a zavar mindhárom területre kiterjed, az előzőleg vázolt szétterjedés, majd összpontosulás és labilitás sajátos komplex egysége jön létre a személyiségben belül.

A dinamikus szétterjedési-kapcsolódási törvénnyel ellentétes a folyamatok és tulajdonságok koncentrációjával kapcsolatos tapadás. Az idegsejtek élettana a pszichikum tartalmak mozgását, a koncentráció és dekoncentráció váltakozását teszi szükségessé. A koncentráció és dekoncentráció mozgása az egyes életkorok idegéletteni feltételeitől függ. Amennyiben a környezeti ártalmak miatt e folyamatban zavar keletkezik, azon esetben koncentrációs vagy dekoncentrációs tapadás jöhet létre. Ezen esetben a gyermek egy élménytől nehezen tud megszabadulni. Ellentétes esetben pl. emlékeit nem tudja felidézni (merengő, ábrándozó, fóbias stb.).

A tapadási zavar súlyos megterhelést jelent az idegsejteknek. Gyakran előfordul, hogy a tapadás ellentétéként az idegsejtek túlfáradásából adódóan a sejtekben az anyagcsere felgyorsul. Ebből adódóan a pszichikum a valóságból csak villanásszerű mozaikokat tud tükrözni, ami legtöbbször mozaikszerű és felszínes összképet ad. Ezt a *pszichikus folyamatok tempó zavarának* nevezzük.

A pszichikus folyamatoknak, a személyiség állapotának és tulajdonságainak összefüggése a személyiségzavarok kialakulásában

A továbbiakban vizsgáljuk meg a marxista pszichológia álláspontját a folyamatok, állapotok és tulajdonságok összefüggésében.

A pszichológia tudományában először Sz. L. Rubinstein (1955), napjainkban pedig Kovaljov irányította figyelmünket a lelki folyamatokra, a személyiség állapotának és tulajdonságainak összefüggésére. A személyiség zavarait kutató pszichológusok és pszichiáterek egy része a mai napig nem tulajdonított e problémának kellő jelentőséget. Általában — hibásan — külön vizsgálják a pszichikus folyamatok és a tulajdonságok zavarait. A kérdés ilyen kezelése a személyiségzavarok hiányos megértéséhez vezet. Sz. L. Rubinstein írta, hogy „nem lehet felépíteni az ember pszichikus tulajdonságairól szóló tant a pszichikus tevékenység tanulmányozásától elvonatkoztatva, sem az ember pszichikus tevékenységéről, a pszichikus folyamatok lefolyásának törvényszerűségeiről szóló tant, figyelmen kívül hagyva függésüket az egyén pszichikus tulajdonságaitól.”⁵

Sz. L. Rubinstein a folyamatot tevékenységnek, építőanyagoknak fogja fel, amelyben a pszichikus tulajdonságok összetevődnek. Ebből világosan

⁵ Kiemelés: Á. G. Kovaljov az MTA Pszich. Bizottsága rendezésében 1961. december 15-én tartott előadás szövegéből.

érthető, hogy a pszichikus folyamatok és tulajdonságok kialakulása egyidejűleg megy végbe, és ezek egy egységes folyamatot képeznek.

Sz. L. Rubinstein a személyiség tulajdonságain azt a képességet érti, amely meghatározott feltételek mellett általánosított behatásokra meghatározott pszichikus tevékenységgel válaszol. Ily módon a tulajdonság a folyamatban keletkezik, és a folyamatban jut kifejezésre. Sz. L. Rubinstein a pszichikus jelenségek közül kiemeli még az *állapotokat*, amelyeket szintén a pszichikus tevékenység hoz létre. Az állapotok később mint háttér, mint közeg befolyásolják a folyamatok és a tulajdonságok kialakulását, vagy visszahatnak a folyamatokra és a tulajdonságokra.

A kialakítandó tulajdonságokat az adott társadalom mint standard embereszményt állítja az ember elé. A társadalom konkrét formában meg is teremti a nevelés feltételeit. Vannak gyermekek, akiket közvetlen családi környezetük ennek ellenére is károsan befolyásol, és ezzel megzavarja pszichikus folyamataikat, amelyekből hibás viszonyulási következtetéseket vonnak le. Ebből adódóan nem fejlődhetnek képességeik és tulajdonságaik sem. Olyan agresszív családokban, ahol „rabszolga-engedelmesség”-et követelnek, vagy ahol egyáltalán nem követelnek, nem alakulhatnak ki többek között a helyes akarati tulajdonságok sem. Ahol brutális a környezet, ahol bizalmatlanok, alakoskodók a családtagok egymással szemben, ahol a felnőttek nem képviselik a szocialista ember személyiség-jellemzőit, ott a gyermekek mindennapi tevékenysége eltér a társadalmi igénytől, és végül az érzelmi-, akarati-, jellembeli tulajdonságai eltorzulhatnak.

A gyermek személyiségtulajdonságai a folyamatból elindult, bonyolult jelenség-komplexumok, amelyekben a torzulásokért elsősorban a környezet felelős.

Leontyev a tulajdonságok kialakulásánál bizonyos meghatározott szakaszosságra mutat rá. Véleménye szerint az összes pszichikus tulajdonságok több egymást követő szakaszon mennek át, ezeken a szakaszokon alakulhatnak ki az egyes láncszemek, amelyek létrejövetele elengedhetetlen feltételét képezi a végleges magatartási mechanizmus kialakulásának. A tulajdonságok kifejlődésének törvényszerű szakaszaiként jelölte meg a külső cselekvéstől való átmenetet a belső cselekvésre, a cselekvés összefoglalásának periódusát stb. A szakaszok, a „megszűntetve megőriz” dialektikus törvényen alapulva valósulnak meg. Az egyes szakaszokban keletkező pszichés zavarok a másik életkori szakaszba csak közvetett formában és tartalommal mennek át. Az új szakasz pozitív hatásai esetében visszaáll a személyiség egyensúlya. Negatív károsító hatás esetében sem eredeti válaszreakció formájában továbbbővödnek a torzult tulajdonságok. Ezért is nehéz évek múlva a személyiségzavarok okait feltárni. A szakaszoknak tehát *generalizációs* szerepük is van.

Az ember tükröző tevékenységének eleme és kiinduló folyamata — mint ismeretes — az *érzéki megismerés*. Az érzékelés olyan alapvető folyamat, amely más bonyolult folyamatok keletkezéséhez megadja az indítékot, ezek kezdetét alkotja, továbbá előfeltétel a személyiség specifikus, szenzoros tulajdonságainak kialakulásához. Az érzékelési folyamatok nem kaotikus, hanem egymás közt meghatározott viszonyban vannak egymással, az állapotokkal és a tulajdonságokkal. Ezek a hatás-

rendszerek képesek jelezni az ember belső állapotait, a külső eseményeket, és ezzel a gyermekek viselkedésének más bonyolultabb rendszereibe is bekapcsolódnak. Ezért jelent elsődleges károsodást az érzékelési folyamatok megzavarása vagy torzítása. Ilyen zavaró körülmény lehet a drasztikusan erős ingerek gyors váltakozása, vagy éppen a túlgyenge ingerek. Torzító hatás jöhet létre az érzékelést kísérő, negatív érzelmi folyamatok esetében is. E káros érzékelési folyamatok és érzékeltek hatnak a folyamattartalmak generalizációjában. Előző állításunk szerint az érzékelés és a többi pszichikus tevékenység folyamatai között kölcsönös kapcsolatok vannak, amelyek befolyásolják, esetleg károsítják az egész első jelzőrendszeri működést.

Semmilyen észlelést nem lehet megérteni, leírni az objektív valóság meghatározott szakaszához vagy mozzanataihoz való viszonyon kívül. Az észleleti képek létrehozásában döntő szerepe van az *idegrendszer plaszticitásának*. Az észleleti képek csak akkor lesznek hű tükörképei a valóságnak, ha a leképezést végző gyermek viszonya a legoptimálisabb pszichofiziológiai feltételeket megteremti. A környezet ártalmi a negatív pszichofiziológiai feltételeken keresztül megzavarják a tér, a forma, az idő, a nagyság, a mozgás észlelést, sőt ezeken keresztül befolyásolják a személyiség irányulását is. Emeljük ki az ártalmazott gyermekek egykori jellemzőjét. Az egyéni tudatban keletkező képet utólagosan nem vetik össze az adott tárggyal, hogy tartalmát, tulajdonságait, jegyeit mind mélyebben feltárják és rögzítsék a szó jelentésében.

A továbbiakban kitérünk néhány érzékelési és észlelési zavar rövid, érintőleges bemutatására. Zavarnak szokás említeni, ha valaki bizonyos ingerekkel szemben túlérzékeny vagy kevésbé érzékeny. Fokozott érzékenységgel találkozunk a *neuraszténiás* gyermekeknél, akik nehezen viselik az erősebb fényt, az élesebb hangot, a családi veszekedést stb. A túlzott érzékenységet vagy a gyenge, felületes észlelést fokozza a rendezetlen környezet és a pszichés trauma.

A külső vagy belső ártalmak hatására az érzéki csalódásoknak két csoportját szokás megkülönböztetni: *illúziókat és hallucinációkat*. A két csoportnak annyi a közös vonása, hogy mindkettő hamisan tükrözi a valóságot. Amíg az illúzió téves kapcsolás útján itélethamisításban jelentkezik, addig a hallucináció strukturális regresszióban nyeri magyarázatát.

Észlelésünk, miközben egyre tudatosabb és általánosítottabb lesz, egyszerre egyre nagyobb szabadságot nyer a közvetlenül adott valósággal szemben. Normális körülmények között a valóságot egyre szabadabban tudja tagolni, kiemelni a benne egyes meghatározott szempontból lényeges mozzanatokat, és összekapcsolni ezeket más vonatkozásokkal.

A környezeti ártalmat elszenvedett gyermekek egy része nehezen tud kiemelkedni környezetéből, ebből adódóan időben később tudják észleleteiket tagolni, és vonatkozásba hozni más tárgyakkal, jelenségekkel, képzetekkel. Az ilyen gyermekek esetében az észlelés gyakran passzív, csupán szemlélődő aktus felé tendáló. Más esetekben pedig az emocionális viszony túlgátolja vagy éppen túlszínezi, illuzórikussá teszi az észleletet. Ugyanis az észlelésben ilyen vagy olyan mértékben megmutatkozik az egész ember, (az észleléshez való viszonya, szükségletei, érdeklődése, törekvései, kívánságai és érzelmei stb.).

Az átlagosan fejlődő személyiségben az érdeklődés eleinte — az észlelésben — önkéntelen figyelem formájában valósul meg. Később a magasabbrendű gondolkodás kifejlődésével az észlelés, a megfigyelés tudatosan szabályozott tevékenységgé változik. Személyiségzavar esetében legtöbbször alacsonyabb szinten, a tudatos szabályozástól részben függetlenül folyik le az észlelés. A környezeti ártalmak megzavarják a személyiséget és késleltetik abban, hogy a tudatos megfigyelés szintjéig emelkedett észlelés akarati tevékenységgé váljék. A személyiségzavarban szenvedő gyermek leggyakoribb jellemzője, hogy az észlelés nem mutat elég célirányosságot, és nem válik a gyermek megismerési módszerévé.

Az érzékelés, az észlelés és a figyelem folyamatában a valóság megismerésére történő beállítódás esetén kialakul a *megfigyelőképesség* és az *észrevevési érzékenység*. A személyiség értelmi sajátosságai szoros kapcsolatban vannak a megfigyelőképességgel. Az észlelés zavarai és általában minden környezeti ártalom a figyelem dekoncentrációját, illetve túlzott tapadását hozza létre. A megzavart figyelési folyamat káros megfigyelési tulajdonságokat alakít ki. Az észlelési zavarok tehát károsan befolyásolják a személyiség lelki folyamatait és tulajdonságait.

Az *emlékezés folyamatai* — bevésés (rögzítés), megőrzés, felidézés — a gyermekre ható környezeti ártalmak esetében eltérnek átlagosan jellemző lefolyásuktól. Személyiségzavar esetében pl. lassúbb, pontatlanabb a bevésés, gyorsabb a felejtés és töredékesebb, önkéntelenebb a felidézés. Leggyakoribb jellemző, hogy a konfliktust okozó élmény túl erős, spontán bevésettsége és a felidézés közben keletkező túlfűtöttség gátolja a környező emlékképek felidézhetőségét. Tipikus tünete: szorongás, félelem, bánkódás stb. közben létrejövő gátoltság. Amennyiben a gátolt szorongás hosszabb időn keresztül tart, az emlékezés időleges zavara károsan befolyásolja a többi pszichikus folyamatot is, sőt a személyiség tulajdonságait is. Súlyosabb személyiségzavar esetében — különböző élethelyzetekben — a felidézés akaratlagos irányíthatósága csökken.

Gyakori az emlékezés időleges zavara is, mint pl. a szellemi túlfatadásból eredő gátoltság. Ilyen esetekben gyengül a bevésés ereje, a felidézés pedig spontán jellegűvé válik, azaz akaratlagosan nehezen befolyásolható.

A személyiségzavarok lelassítják a bevésés gyorsaságát, gyengítik szilárdságát, szűkítik mennyiségét vagy terjedelmét, és pontatlanná is tehetik. Súlyosabb esetekben egyes emlékképek pedig éppen túlságosan élissé válnak, szinte tapadókká lesznek. Sajátos emlékezési zavar a már látott illúziója (*déja vu* — Kraepelin „identifikáló csalódása”). Soha nem látott tárgyak kissé furcsáknak, homályosaknak, de már látottaknak tűnnek (*paramnézia*).

A *gondolkodás* nemcsak kapcsolódik az észleléshez, hanem benne kezd kifejlődni. Az emlékezet pedig a gondolkodás „raktáraként” is felfogható. A gondolkodás a szemléletes képszerűségeen áthaladva felül-emelkedik az érzéki tükrözésen, és fogalmi minőséget nyer. A gyermek gondolkodása kezdetben beleszövődik tevékenységébe, és csak később kezd megelőzni a gyakorlati tevékenységet. Az időközben történő ártal-

mak hátráltatják, torzíthatják a gyermek gondolkodásának fejlődési folyamatát. Mivel a folyamatok szervesen összekapcsolódva léteznek, a gondolkodás zavara károsítja a többit is, sőt a tulajdonságok kifejlődésére is zavarólag hat. Külső ártalmak hatására egyes gondolkodási műveletek lelassulhatnak, megmerevedhetnek. Ilyen esetekben egyoldalú problémamegoldás következik be. Ugyancsak károsul a gondolkodás a fázisok megzavarása esetében is. Leggyakoribb pl. az irreális, szubjektív ténymegállapításból adódó zavar. A károsult személyiség felületesen és esetlegesen törődik a problémamódosítással, a megoldási javaslattal, a kritikával stb., amelyek alapján az egész gondolkodás károsul.

Az ártalmazott gyermekek gondolkodásában igen gyakran találkozunk az úgynevezett „érzelmi logikával”, ami gátolja a valóság mélyebb megismerését.

A gondolkodásnak *alaki* és *tartalmi zavarait* is szokás megkülönböztetni. A gondolkodás alaki zavara a gondolkodás időbeli lefolyásában jelentkezik. A gondolkodás lehet túl gyors, túl lassú, rövid vagy hosszú. Pl. a gondolkodás felgyorsultsága esetében a lényegmegragadó képesség megtartottnak látszik, de a fogalom és ítéletalkotásban mégis hiányosságok keletkeznek. Sajátos zavart jelent a gondolat-szökellés vagy gondolat-rohanás. A gondolkodás lassúsága esetében a gondolat hosszú ideig marad az adott eszmekörben, ebből adódóan károsul hajlékonysága is.

A gondolkodás tartalmi zavara elsősorban a túlértékelt eszmékben és a gondolkodás regressziós jellegében nyilvánul meg, pl. amikor egy eszme vagy eszmecsoport érzelmi tónusa következtében túlsúlyba jut az összes többi eszmével szemben. A túlértékelt eszme leggyakrabban igen erős érzelmmel, élménnyel kapcsolatos gondolati szétterjedést eredményez, amely befolyásolja az egész személyiséget. A gondolkodás tulajdonságainak sajátos zavarai: a kellő kritikai jelleg, a hajlékonyság, az átfogó erő időszakos vagy általános hiánya. A gondolkodás műveleteinek, fázisainak és tulajdonságainak zavarai károsítják az egész személyiség eszmei rendszerét is.

Elhagyott és ártalmazott gyermekeknél leggyakoribb az *emóciók* élményszerű átélésének hiánya, amelyből az emocionális érzékenység gyengesége, közönye, felfokozottsága vagy pótkielése származhat. A legyengült emóciók csökkentik vagy szítják a folyamatok és a többi tulajdonságok kapcsolatát. Ennek eredményeként csökkentett vagy bonyolult intellektuális, morális, esztétikai érzelmek jöhetnek létre. Az érzelmek megzavart dinamikája, a személyiség túlzott „indításában”, „fékezésében” hozhatnak létre zavarokat. Az érzelmek mélységének és állhatatosságának részleges vagy teljes hiánya ugyancsak sajátos személyiségzavart eredményez. Az így megzavart gyermekek legtöbbször közönyösek, cinikusak, ingadozók, esetleg agresszívek stb. lesznek. !:

A személyiségzavarral küzdő gyermekek legtöbbször az *akarati* válik leginkább „problematikussá”. Vizsgáljuk meg az akarati folyamatokat és tulajdonságokat összefüggésben. Meg kell különböztetni akarati folyamatot mint tevékenységet és akarati tulajdonságokat. Az akarati tevékenység a tükrözési folyamatok és a cselekvési folyamatok rendszere. A folyamatok e rendszere magába foglalja: a szükségletek vagy a támasztott követelmények tudatos felismerését, az indítékoknak a

situáció feltételeivel való kapcsolatba hozásának folyamatát, az erkölcsi meggyőződéssel való összehangolását, a cél meghatározását, az elhatározást és végül a végrehajtást. E folyamatokat a gyermekekben környezetük indítja el. A rossz példa, az erkölcstelenség látása, élése, az erőszakos felnőttek stb. megzavarják az akarati folyamatok lefolyását és más folyamatokhoz való kapcsolódását. A megzavart akarati folyamatok az általánostól eltérő akarati tulajdonságokat hoznak létre. Ilyenek a céltudatosság hiánya, határozatlanság, állhatatlanság, önuralom hiánya, elbátortalanodás stb. (Az akarati folyamatok zavarainak generalizációja a cselekvésben sajátos magatartási formákat eredményez.) Amennyiben a struktúrán belül a torzult akarati tulajdonságok fixálódnak, meghatározzák az ember *viselkedésének tipikus képét*, a felmerülő feladatokhoz való viszonyának és a feladat megoldásának jellegét, illetve módját. A fentiekből következik, hogy az akarati cselekvési folyamatokban létrejövő akarati tulajdonságok a személyiség többi folyamatait, tulajdonságait is befolyásolják, és alapvető szerepük van a külvilághoz való viszonyunk regulációjában. Az akarati zavarokkal küzdő gyermekben hibás végrehajtási regulációk alakulnak ki.

A pszichikus folyamatok és tulajdonságok dialektikus egymásra hatásának tárgyalásakor lényegesnek tartjuk, hogy foglalkozzunk a *pszichikus állapotok* problémájával. Legújabban elsőként *Levitov* (1955) hívta fel a figyelmet a pszichikus állapotok tanulmányozásának fontosságára. Az állapotot mint a pszichikus folyamatok „stabilabb” képződményét határozza meg, amely áthatja az egész személyiséget. Az állapot viszont mozgékonyabb, mint a *személyiségtulajdonság*. *Az állapot tehát a pszichikus folyamatok és a személyiségtulajdonságok dialektikus egymásra ható tevékenysége folyamatában mint az előző háttere és közege alakul ki.* Helyes, ha mindehhez hozzátesszük, hogy az adott állapot is ideiglenes, viszonylag mégis „stabilabb”, mint a pszichikus folyamatok vagy a hangulatok. Ezért hosszabb időegységben mérhetők. A pszichikus állapotok — a folyamatok és tulajdonságok függvényeként — időről időre változnak.

Pavlov tanításai alapján az állapotokat három csoportba oszthatjuk: *izgalmi állapot*, az ingerületi tónus felemelkedése jellemzi, amikor a gátlási folyamat lehetetlenné vagy akadályozottá válik. *Normális, éber állapot* az ingerületi és gátlási folyamatok egyensúlya esetén jön létre. A gátolt állapot több fázison keresztül valósul meg. Ilyen a *kiegyensúlyozott állapot*, amikor az összes ingerek intenzitásuktól függetlenül, az éber állapottal ellentétben, teljesen egyformán hatnak. *Paradoxális állapot*, amikor csak a gyenge ingerek hatnak, az erősebbek viszont alig. Végül az *ultra-paradoxális állapot*, amikor pozitívan csak az állapot már korábban kialakult gátló aktusai hatnak. Ezután már csak a teljes gátoltság állapotát ismerjük.

A pszichés állapotoknak igen nagy szerepük van a személyiségzavarok elkerülésében vagy kialakulásuk fenntartásában. A környezeti ártalmak megzavarják a pszichés folyamatokat, melyek normális egyensúlyi tevékenységüktől eltérnek. A folyamatokban keletkező zavarokat az állapotok segítségével küzdjük le. A hosszabban tartó és életszükségleteinket súlyosabban érintő károsító hatások a folyamatok mindegyikét hát-

rányosan módosítják. A megzavart vagy torzult folyamatokat hosszabb, ideig egyensúlyban tartja a pszichikus állapot. Ilyen esetekben az állapot normalizáló ingerként hat a folyamatok irányára. A pszichikus állapotok tehát az ellenállás, az egyensúlyozás szerepét is betöltik. A hosszan tartó és alapvető sürgősségeinket érintő káros hatások a pszichikus folyamatokon keresztül torzíthatják is az állapotokat. Ideiglenesen vagy esetenként antiszociális magatartást alakítanak ki, de a személyiség tendenciáiban még mindig ép lehet. Később a pszichikus folyamatok és állapotok torzulása létrehozza a személyiségzavarokat, amikor az irányultság mint tulajdonság, tendenciájában is torzul. Ezekben az állapotokban az ember züllötté lesz, és társadalomellenes viselkedésre vetemedik. A zavarok tevékenységi formái hosszas gyakorlás után dinamikus sztereotíp sorok rendszerévé lesznek, ami azt jelenti, hogy az ilyen ember tevékenysége és cselekvése antiszociális automatikus tevékenységi formában nyilvánul meg. A züllöt gyermek szükségszerűen cselekszik társadalomellenesen.

A pszichikus folyamatok és a személyiségtulajdonságok zavarainak összefüggéseiről szóló fejtegetéseink befejezése előtt szükséges érintenünk az irányultság és az öntudat problémáját is. Annál is fontosabbnak tartjuk e két területtel való foglalkozást, mert az előzőkben kifejtett zavarok e problémakörökben rendeződnek sajátos személyiségintegrációba. Ebből adódóan e pontokban ragadhatók meg a személyiségzavarok, a „problematikus” magatartás különbségei, illetve azonosságai.

A gyermek életének már elég korai szakaszában rájön arra, hogy fenntartása érdekében szükség van környezetére. Ez az objektív szükség mint szükséglet tükröződik a gyermek pszichikumában. (Ezen szükségletekre épülnek később eszményei.) Ha a gyermekben függősége tudatosul szükségleteivel szemben, amelyeket környezete biztosít számára, érdeklődve fordul feléjük, azaz rájuk irányul. A környezeti ártalmak elterelik a gyermekek figyelmét az alapvető és továbbfejlődésüket biztosító szükségleteik tükrözéséről. Ebből adódóan érdeklődésük, beállítódásuk, irányultságuk, személyiségük tendenciái eltérnek szükségleteik természetes menetétől. E helyzetből következik érdeklődésük kialakulatlansága, érdektelenségük, törekvések hiánya vagy torzultsága, személyiségük irányulásának elbizonytalanodása, a motívumok zavaros szétessége.

A tendenciákon belül kiemeljük a beállítódást, amely a személyiség céljaihoz és feladataihoz való viszonyában nyilvánul meg. Személyiségzavarban élő gyermeknél a célt és a közvetlen feladatot elhomályosítja, eltorzítja a konfliktushelyzet. Ebből adódóan a személyiség valóságos céljaihoz való viszonya labilissá, érdektelenné lesz, és vele együtt csökken vagy torzul a szelektív képessége. Lehetséges az is, hogy a környezeti ártalmat elszenvedett gyermek a külső károsítások belső feltételein keresztül kialakítja sajátos, az adott életkortól és a társadalmi ember-eszménytől eltérő céljait és irányultságát. Vagyis olyant tart fontosnak, ami személyiségfejlődése számára előnytelen, vagy nincs fejlesztő hatással rá. A beállítódás fokozatosan megváltoztatja az egész személyiségstruktúráját. Ezért is állítjuk azt, hogy minden negatív beállítódás szemé-

lyiségzavart eredményez, amelyből hibás cselekvések automatizmusai következnek.

Eddigi fejtegetéseinkből következik, hogy a tendenciák törekvésekben valósulnak meg. A tendenciákat a következő tevékenységre ösztönző dinamikus erők határozzák meg: a *szükségletek*, az *érdeklődés* és az *eszmények*. A környezetileg ártalmazott gyermekeknél legtöbbször diszharmonikus személyiségszerkezet fejlődik ki, amely választ ad arra, hogy mit akar, és mire törekszik. Az ártalmazott gyermekek nagy részének érdeklődését, konfliktusaik ütközéseinek elhárítási gondjai foglalják le. Ebből adódóan eltérítik eredeti érdeklődésének és tendenciáinak szükséges vonalától.

További vizsgálataink során kitérünk a személyiség öntudat állapotára és annak néhány általánostól való *egyéni eltérésére*. „A pszichológia feladata — Sz. L. Rubinstein írja — a személyiség pszichikumának, tudatának és öntudatának tanulmányozása, de a lényeg az, hogy ezt a maga valóságos meghatározottságában mint „reális élő individuumok” pszichikumát és tudatát vizsgáljuk.”⁶ A személyiség tárgyalásánál gyakori vita az öntudat problémája. Helyes álláspont, hogy a személyiség nem korlátozható öntudatára, de nem is létezhet anélkül. Rubinstein szerint az ember csak annyiban személyiség, amennyiben kiemeli magát környezetéből, és kialakítja öntudatát. Ezzel az ember környezetével egy időben önmagát is tudatosítja. A gyermek — életének első időszakában — nem tudatosítja még önmagát mint „én”-t. A gyermek — környezetének helyes feltételei segítségével — fejlődésének eredményeként önmagát tudatosítja. Az öntudat a pszichikus folyamatok és a személyiségtulajdonságok tükröző tevékenysége. A gyermek személyiségfejlődésének egy adott szakaszán az előzők eredménye, integrációjaként alakul ki az öntudata. Környezeti ártalmak esetében az öntudatállapot csak hosszú évekkel később fejlődik ki, esetleg akkor is pontatlanul, esetleg torzultan tükrözi önmagát. A személyiség tudatából kifejlődő öntudat teszi lehetővé az ember számára, hogy akaratlagosan ura legyen lelki folyamatainak és személyiségtulajdonságainak. A személyiségzavarban szenvedő gyermeknek legtöbbször zavart öntudati élménye van, de személyiségén belül a folyamatok és a tulajdonságok gyakran kényszeresen törnek elő, vagyis nem minden esetben ura személyiségvezetésének.

A gyermek csak környezetéhez — embertársaihoz — való viszonyában tudatosítja önmagát. Nincs „én” a „te”-hez való viszony hiányában. Az ártalmazott gyermek csak környezetének ártalmait által torzult emberi viszonylatokat tud tükrözni. E torz viszonyítás károsítja a gyermek személyiségét, többek között öntudatát is.

Az öntudat fejlődésében nagy fontosságú a környezetre való hatás szükséglete és a beszéd kialakulása. Többek között a gyermek a nyelv segítségével kíván hatni környezetére. A környezetre való ráhatás folyamatában alakítja ki viselkedését, viszonyát embertársaihoz, önmagához és a munkához stb. Amennyiben a környezet gátat vet, vagy torz úton tevékenykedtetni a gyermeket, vagy nem teszi lehetővé a környezetre

⁶ Sz. L. Rubinstein: Az általános pszichológia alapjai. 1042. lap. Akadémiai Kiadó, 1964.

való hatást, szintén a személyiség zavarai jönnek létre. Ezek természetesen torzítják a gyermek öntudatát, és ezen keresztül károsító befolyás éri az összes lelki folyamatokat és tulajdonságokat is.

Sz. L. Rubinstein meggyőzően fejtegeti, hogy a szubjektum nem méríti ki önállóságát azzal, hogy meg tud oldani bizonyos feladatokat. Magába foglal egy sajátos képességet arra, hogy önállóan és tudatosan célokat tűzzön maga elé, és meghatározza saját tevékenységének irányát, vagyis mint személyiség magasabb szinten, irányítottan határozza meg önmagát. Környezeti ártalmaknak kitett gyermekek személyiségében vagy nem alakul ki az önmagát céltudatosan irányító rendszer, vagy esetleg torz, néha felesleges irányokba fejt ki tevékenységet. Mindez zavarhatja az *önismeretet* és az *önértékelés* kialakulását. Más esetekben labilis, naiv, önhitt önértékelést eredményezhet. A környezeti ártalomnak kitett gyermekben egyáltalán nem, vagy csak hiányosan alakul ki az a képesség, hogy az életet nagy távlatban értelmezze, felismerje, és nem tudja kialakítani azt a képességét, hogy ne csak esetlegesen oldja meg élete feladatait. Nem tudja minden esetben, hogy mit kell elérnie az életben, és miért. A környezeti ártalmak károsan befolyásolják a személyiség életútjának céltudatos irányítottságát, s ezzel károsan visszahatnak a többi pszichés folyamatra és tulajdonságra.

Ha az időleges vagy rögzült személyiségzavarokban élő ember körülményei pozitív hatásúvá lesznek, negatív pszichés állapota még hosszú ideig ellenáll, és tartja az előző viselkedésformákat, vagyis fenntartja a személyiség károsíthatóságának körülményeit. Torzult személyiségű gyermek pozitív hatású környezetbe kerülve hosszú ideig a régi reflexes formák alapján viselkedik. A személyiség szerkezetének újjáépítése sajátos fázisokon megy keresztül. Elsőnek a pszichés folyamatok, az állapotok és végül a személyiség tulajdonságai rendeződnek. A sorrendiség úgy igaz, hogy egymásban normalizálódnak — dialektikus egymásrahatásban —, de mégis a folyamatokon keresztül, tevékenységben alakul újjá a személyiség. A fentiekből következik, hogy hosszas környezeti ártalomnak kitett gyermekszemélyiség rendezéséhez nem elég a pozitív előjelű gondozásba vétel biztosítása, — a környezet megváltoztatása. Az új helyzet csak előfeltétele a gyermek pozitív személyiségfejlődésének.

Вэцко Йожэф

НЕКОТОРЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ О ПСИХИЧЕСКИХ НЕДОСТАТКАХ ЛИЧНОСТИ И О ВРЕДНОМ ВЛИЯНИИ СРЕДЫ

Диссертация состоит из введения, трех глав и заключения (244 стр).

В первой главе автор дает обзор истории охраны детей, подверженных вредному влиянию среды. Он разбирает важные теоретические и практические проблемы воспитания периода, предшествующего организованной охране детей, и периода существования организованной охраны детей, уделяя при этом особое внимание перспективам развития социалистической охраны детей. Автор пытается определить место охраны детей в системе коммунистического воспитания.

Во второй главе автор подробно анализирует главные формы проявления и типы психических недостатков личности и среды, оказывающей вредное влияние. Он разрабатывает свою точку зрения при истолковании некоторых теоретических проблем психических недостатков личности. Автор уделяет особое внимание понятию психических недостатков

личности и показу взаимосвязи психических недостатков, возникающих в отдельных психических процессах и свойствах личности. Он показывает взаимосвязь дефектов психического процесса, психического состояния и психических недостатков личности. Особое внимание автор уделяет вопросу связи нейроэндокрина с психическими недостатками личности.

На основе взгляда, выработанного при изучении теоретических вопросов психических недостатков личности, автор дает анализ самых типичных случаев вредного влияния среды и психических недостатков личности, возникающих из-за вредного влияния среды (пре-нэурозы и психонэурозы).

В третьей главе автор исследует некоторые педагогические и психологические проблемы воспитательной деятельности в детском доме, которые играют важную роль в уничтожении психических недостатков личности. С этой точки зрения автор рассматривает образование правильных отношений между воспитателем и учеником, некоторые психологические проблемы индивидуального подхода, педагогическую и психологическую необходимость создания домашней обстановки и особенности воспитания детей умственно слабо развитых из-за вредного влияния среды.

József Veczkó:

EINIGE PSYCHOLOGISCHE PROBLEME VON MILIEUSCHÄDEN UND PERSÖNLICHKEITSSTÖRUNGEN

Die Dissertation besteht aus Einleitung, drei Kapiteln und Zusammenfassung (244 S.).

Im ersten Kapitel wird ein skizzenhafter Überblick der Geschichte der Betreuung von milieugeschädigten Kindern gegeben. Es werden die wichtigeren theoretischen und praktischen Probleme aus der Vorzeit des Kinderschutzes und des institutionellen Kinderschutzes untersucht, mit besonderer Hinsicht auf die Ausgestaltung vom sozialistischen Kinderschutz und auf die Perspektive seiner Entwicklung. Nach seiner Folgerung achte der Verfasser einen Versuch, die Stelle des Kinderschutzes im System der kommunistischen Erziehung zu bestimmen.

Im II. Kapitel werden die wichtigsten Formen und Typen der Milieuschäden und Persönlichkeitsstörungen analysiert. Der Verfasser nimmt Stellung zu prinzipiellen Problemen der Entstehung von Persönlichkeitsstörungen. Mit grosser Achtung wird der Begriff der Persönlichkeitsstörung erklärt; es werden die in den psychischen Vorgängen und in den Persönlichkeitseigenschaften vorhandenen Störungen und die gegenseitigen Zusammenhänge derselben Störungen gezeigt. Verfasser beschäftigt sich mit dem Problem der neuroendokrinen Verbindung der Persönlichkeitsstörungen. Danach analysiert er die öfters vorhandenen Persönlichkeitsstörungen (Präneurosis, Neurosis).

Die Erziehung im Kinderheim spielt eine wichtige Rolle beim Beheben der Persönlichkeitsstörungen; im III. Kapitel werden einige erziehungspsychologische Probleme der Persönlichkeit formierenden Wirkung von Erziehung im Kinderheim untersucht. In solcher Hinsicht werden das Ausformen der richtigen Schüler-Lehrer-Beziehung, einige Probleme der individuellen Behandlungsweise, die erziehungspsychologische Bedingung der Häuslichkeit und die Eigenheiten der Erziehung von ihrer geistigen Entwicklung retardierten Kindern diskutiert.